

П.Ф. ЖОЛКЕВСЬКИЙ

**ДП „Український інститут сільськогосподарських аерофотогеодезичних
вишукувань” Міністерства аграрної політики України**

МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ АГРОЛАНДШАФТУ ЯК СКЛАДОВОЇ АГРОГЕОСИСТЕМИ

Головним об'єктом дослідження в агрогеографії є територіальні системи (агрогеосистеми), предметом – дослідження їхньої структури і функцій, взаємодії елементів (підсистем), що входять до їхнього складу, між собою і з зовнішнім середовищем. Для позначення територіальних систем сьогодні широко застосовується термін геосистема, введений у географію в 1960-х роках. Об'єктами дослідження галузевих (тематичних) географічних наук є відповідні територіальні системи, що відрізняються особливостями свого виникнення, функціонування і розвитку, специфікою територіальної і галузевої структури. Відповідно до цього об'єктом дослідження агрогеографії можна вважати територіальні системи сільського господарства чи агрогеосистеми.

Окремі теоретичні та практичні аспекти дослідження агроландшафту широко висвітлені у працях вітчизняних та зарубіжних науковців і фахівців, серед яких потрібно відзначити І.К. Бистрякова, Я.В. Ковалю, Б.М. Данилишина, М.А. Хвесика, Л.Я. Новаковського, А.М. Третьяка, С.П. Войтенка, І.А. Розумного, П.П. Борщевського, Я.Б. Олійника. Разом з тим наразі не існує єдиного підходу до визначення цього поняття. Хоча термін агрогеосистема широко використовується в сучасній економічній і соціальній, фізичній географії і ландшафтознавстві, дотепер не склалося його однозначного визначення. Воно багато в чому залежить від цілей і напрямів досліджень. Агрогеосистеми – це природні комплекси, що залучені в сільськогосподарське виробництво і зазнають впливу з боку господарських систем. Це підтверджується і низкою особливих ознак агрогеосистем, а саме:

- господарські і природні агрогеосистеми мають якісно різний характер і розвиваються за принципово різними законами (природними і соціально-економічними). Подібно екосистемам природні агрогеосистеми функціонують на основі біогеохімічного кругообігу речовини та енергії, що певною мірою змінений;

- найважливішою особливістю будь-якої системи є наявність взаємозв'язку її з зовнішнім середовищем, у результаті чого проявляються властивості власне системи. В силу цього природні агрогеосистеми є відкритою системою, їхнє існування і функціонування можливе тільки при взаємодії з господарськими агрогеосистемами, що і відіграють роль зовнішнього середовища;

- природні агрогеосистеми володіють специфічною системою управління. З одного боку, це зовнішні чинники впливу, часто без наявності зворотних зв'язків; з іншого – у них існують внутрішні механізми саморегуляції на основі обернених зв'язків, властивих екосистемам. Вони, безумовно, слабші, ніж у природних комплексах, і їхнє значення зменшується в міру зростання антропогенного впливу, тобто при посиленні ролі зовнішньої системи управління;

- природні агрогеосистеми володіють цілісністю внутрішньої структури, природні компоненти якої пов'язані енергетичними, речовими та інформаційними потоками. Незважаючи на неможливість їхнього існування без додаткового потоку антропогенної енергії, цей вплив має епізодичний характер і не приводить до істотної трансформації природних компонентів агрогеосистем (літологічної основи, агрокліматичних умов);

- господарські і природні агрогеосистеми суттєво відрізняються динамікою роз витку: господарські, більш динамічні і швидше зазнають змін при реорганізації сільськогосподарських підприємств, зміні аграрної політики, форм власності, тощо;

- з позиції системного підходу, просторова суміжність компонентів господарських і природних агрогеосистем не свідчить про їхню єдність;

- господарські і природні агрогеосистеми суттєво розрізняються за функціональним призначенням: перші виконують регулюючі і контролюючі функції, другі – виробляють заданий обсяг продукції;

- природні і господарські агрогеосистеми мають різний характер територіальної організації: перші володіють властивістю просторової безперервності (континуальності), другі – дискретні;

- агрогеосистеми відрізняються цільовою функцією, яка передбачає властивість, що забезпечує стабільний стан системи (інваріантність). Якщо в природних комплексах цільова функція прихована (це або підвищення продуктивності, або досягнення стійкості і т.д.), то в агрогеосистемах вона однозначна – отримання заздалегідь заданого обсягу сільськогосподарської продукції.

У той же час домінуючий вплив господарських агрогеосистем на природні агрогеосистеми не міг не торкнутися їх структури і функцій. Існують особливості природних агрогеосистем, що відрізняють їх від природних екосистем, а саме: наявність додаткової антропогенної енергії, що підвищує продуктивність агроценозів; зменшення видового складу агроценозів; перевага штучного відбору рослин і тварин. Крім того, природні агрогеосистеми мають дещо відмінний від екосистем біогеохімічний кругообіг речовини й енергії, зумовлений експортом за межі системи частини біомаси.

Відповідно до викладеного, під агрогеосистемами (від англ., *agr* – сільськогосподарський, *geo* – географічний (територіальний), *system* – система) ми розуміємо територіальні системи сільського господарства різного ієрархічного рівня і пропонуємо використовувати наступну термінологію: агрогеосистеми – це природні і господарські територіальні системи, головна

функція яких полягає у виробництві продуктів харчування, рослинної і тваринної сировини для легкої і харчової промисловості.

У свою чергу, агрогеосистеми поділяються на *природні* і *господарські* (соціально-економічні) відповідно до їх різного конкретно-системного змісту і закономірностей розвитку.

Природні агрогеосистеми — це видозмінені природні ландшафти, що включають взаємозалежні біотичні й абіотичні компоненти, стійке функціонування яких можливе тільки при наявності постійного потоку антропогенної енергії. Вони призначені для отримання визначеної кількості сільськогосподарської продукції і функціонують на основі біогеохімічного кругообігу речовин та енергії.

Господарські агрогеосистеми – це виробничо-територіальні системи сільського господарства, що складаються з агротехнічних, агрохімічних, меліоративних комплексів, трудових ресурсів системи управління, головна мета яких – досягнення заздалегідь визначеної продуктивності агроценозів і виконання регулюючих функцій. Поняття господарська агрогеосистема аналогічне терміну виробничо-територіальна система.

Агрогеосистеми характеризуються визначеними структурними, функціональними і генетичними ознаками:

- однорідністю зональних і азональних природних умов;
- подібним характером використання сільськогосподарських земель;
- приблизно рівною кількістю додатково одержуваної антропогенної енергії;
- однаковою продуктивністю агроценозів (в енергетичному і вартісному вимірі);
- аналогічними спеціалізацією сільського господарства і рівнем інтенсивності виробництва;
- однотипними історією освоєння і перспективами розвитку;
- приблизно рівною часткою продукції, що відчується (товарної) в енергетичних і вартісних показниках;
- подібним характером екологічних проблем розвитку сільського господарства.

Агрогеосистеми мають усі властивості, характерні для територіальних системам, з яких найбільш важливими є: цілісність, структурність, автономність, територіальність (географічність), динамічність, функціональність, керованість і стійкість.

Особливістю агросистем є їх *цілісність*, що характеризується низкою взаємозалежних ознак цих систем. До них відносяться інтегрованість якостей системи, компонентність, структурність, функціонування та історизм. Різні елементи агрогеосистеми поєднуються в єдине ціле за допомогою кругообігу речовини, енергії й інформації. Вивчення агросистем як цілісних утворень зумовлює необхідність дослідження всіх елементів системи, їхньої взаємодії, а також обліку структурної неоднорідності окремих частин.

Цілісність агрогеосистеми слід розглядати не як просту суму її властивостей, а сукупність нових якостей, що не характерні для утворюючих її частин. Ця властивість називається *емерджентність*. Емерджентними властивостями природних агрогеосистем є можливість формування продуктивності агроценозів на основі використання сонячної та антропогенної енергії та її регулювання за допомогою зовнішніх механізмів.

Інша важлива властивість агрогеосистем – *структурність*, під якою розуміють визначений стійкий взаємозв'язок, взаємини і взаємовідносини складових її компонентів.

Основні компоненти природних агрогеосистем (літолого-геоморфологічні, гідрологічні, ґрунтові умови, агробіоценози) являють собою нетотожні частини цілого, об'єднані біогеохімічним кругообігом речовини, енергії й інформації. Господарські агрогеосистеми, що включають до свого складу системи землеробства і тваринництва, трудові ресурси, машини, об'єднані єдиною системою управління, яка дозволяє цілеспрямовано здійснювати регулюючі функції.

Однією з особливостей агросистем як територіальних комплексів є їх ієрархічність – властивість поділятися на відносно відособлені, субпідрядні між собою підсистеми різного рангу. Основними умовами ієрархії структур територіальних систем є:

- наявність керуючої або підлеглої підсистеми чи обох одночасно;
- існування принаймні тільки однієї підлеглої чи керуючої підсистеми;
- безпосередня взаємодія будь-якої підлеглої підсистеми тільки з однією керуючою.

Під *автономністю* територіальних систем розуміють прагнення до більшої внутрішньої впорядкованості, компенсації відсутніх елементів і функцій. Здатність створювати і підтримувати високий ступінь внутрішньої впорядкованості є найважливішою характеристикою геосистем, екосистем і біосфери в цілому. Така впорядкованість компонентів досягається при низькому рівні ентропії, тобто кількості пов'язаної енергії, що недоступна для використання. На відміну від технічних, розвиток біологічних і територіальних систем супроводжується вирівнюванням різних потенціалів між компонентами геосистем, що приводить до збільшення їхньої однорідності і, відповідно, підвищення ентропії.

Територіальність припускає облік залежності функціонування і розвитку геосистем від розміщення її елементів на території. Для агрогеосистем велике значення має розташування її компонентів у просторі відносно центрів переробки і споживання продукції, транспортних шляхів, трудових ресурсів, енергетичних баз. Ці територіальні фактори багато в чому визначають ефективність сільськогосподарського виробництва, економічну стійкість функціонування агрогеосистем. Територіальна прив'язка різних компонентів агрогеосистем до природних типів земель є найважливішою передумовою ефективності використання земельних ресурсів у межах природних агрогеосистем.

Динамічність – це властивість геосистем, що характеризує часовий аспект їхнього розвитку, зміни і рухи. Елементи геосистем пов'язані між собою не тільки просторово, але і в часі. Кожен елемент агрогеосистеми має різний час релаксації (самовідновлення до вихідного стану), що, як правило, довший у природних комплексах. У результаті цього для усунення негативних наслідків керуючих впливів на природні агрогеосистеми потрібний значний часовий період. Зміна динаміки агрогеосистем виражається як у часі, так і просторі. Зовнішні кількісні зміни агрогеосистем у часі полягають у зростанні об'єкта дослідження по вертикалі (інтенсифікація сільськогосподарського виробництва) і горизонталі (екстенсивний шлях розвитку галузі).

Функціонування агрогеосистем у часі (еволюція) являє собою процес зміни стану їхніх окремих елементів і підсистем, що приводить до зміни системи в цілому. В ході еволюції агрогеосистем відбувається зміна їхніх структур, функцій, режиму функціонування, що спричиняє або ускладнення, або спрощення геосистеми. Нагромадження цих змін обумовлює перехід системи в новий стан. Ці положення ілюструються еволюцією систем землеробства. Первісне перетворення окремих елементів господарських агрогеосистем (агротехнічної, агрохімічної, меліоративної підсистем) приводило до зміни структури агроценозів (складу оброблюваних культур) і, відповідно, систем землеробства в напрямі підвищення їхньої інтенсивності. В результаті цього відбулася якісна перебудова землеробства, що вплинуло на докорінну зміну технологічних і організаційно-виробничих взаємовідносин між галузями рослинництва і тваринництва, та якісні зрушення у функціонуванні агрогеосистем (перехід у новий стан).

Під *функцією* територіальних систем розуміють внесок, дію різних елементів, спрямовану на збереження цієї системи, визначальне її місце і значення інших елементів системи в цілому. Структурні і функціональні характеристики геосистем тісно взаємозалежні, оскільки елементи і підсистеми розглядаються не тільки з погляду їхніх індивідуальних властивостей, але і функцій у рамках досліджуваного цілого. У цьому зв'язку важливим завданням є виявлення ефективності структури системи, тобто того, наскільки вона сприяє успішному виконанню її цільової функції.

Управління агрогеосистемами має специфічні особливості об'єкта. Роль управління тут відіграють природні агрогеосистеми, які, крім керуючого впливу з боку господарських агрогеосистем, мають внутрішню систему управління, засновану на позитивному і негативному зворотному зв'язках. Керуючий вплив господарських агрогеосистем полягає в координації сукупності агротехнічних, агрохімічних, меліоративних, організаційно-виробничих заходів, спрямованих на досягнення цільової функції природних агрогеосистем – отримання необхідної кількості сільськогосподарської продукції.

Конкретне значення мають також внутрішні механізми саморегуляції природних агрогеосистем. Вони найбільш сильні в тих компонентах агроценозів, що використовуються менш інтенсивно – сіножатах, пасовищах. У

міру зростання інтенсивності сільськогосподарського землекористування, особливо земель, що обробляються, на перший план виходить зовнішня система управління. Найважливішою характеристикою агрогеосистем є *стійкість*. Існують різноманітні підходи до визначення стійкості геосистем. Це поняття передбачає наступні складові: сталість (константність), інерційність (стійкість до порушення), еластичність (швидкість відновлення після порушення), амплітуда (інтервали порушення, в межах яких можливе відновлення), траєкторія (стійкість загальної тенденції зміни) і стійкість циклів. У цілому всі різноманітні підходи до визначення стійкості можна звести до трьох основних, а саме, здатності: зберігати свої властивості протягом визначеного часу при зовнішніх впливах; підтримувати внутрішні зв'язки при переході з одного стану в інший; самовідновлюватися після припинення впливу.

Природні агрогеосистеми перебувають у постійній взаємодії з господарськими комплексами, що розвиваються значно динамічніше і, як правило, з часом підсилюють свій вплив. На певному етапі може наступити невідповідність територіальної і функціональної структури природних і господарських агрогеосистем. У результаті цього відбувається зміна якості та порушення існуючої рівноваги. У цьому випадку система переходить на новий рівень або набуває якісно іншої форми. Такий процес є керованим і може мати як позитивний, так і негативний характер. У першому випадку при посиленні впливу при переході на якісно новий рівень зберігаються економічні й екологічні критерії оптимального функціонування агрогеосистем, у другому – відбувається руйнування внутрішніх зв'язків, що призводить до виникнення несприятливих екологічних процесів і деградації системи. Стійкість залежить від рівня антропогенного впливу і здатності до самоочищення різних типів агрогеосистем. У результаті цього один і той же вид сільськогосподарської діяльності в різних природних ландшафтах обумовить різні екологічні та економічні наслідки.

Таким чином, поняття стійкості пов'язане з оцінкою впливу господарської діяльності на агрогеосистеми, яке полягає у виявленні його рівня і специфіки, у тому числі виду і характеру впливу. Сутність формування механізмів стійкості дотепер є дискусійною. Багато авторів вважають, що вона обумовлена відносно стабільними компонентами системи (літолого-геоморфологічними, агрокліматичними умовами); інші, навпаки, пов'язують стійкість із більш лабільними елементами – біотичним розмаїттям агрогеосистем, обумовленим станом агроценозів. Останнє більше стосується природних екосистем, біотичне розмаїття яких набагато вище, ніж в агрогеосистемах.

Важливим питанням є розробка й обґрунтування *критеріїв стійкості функціонування агрогеосистем*. Економічний критерій – це порівняння продуктивності агроценозів і виробничих витрат при тих чи інших способах організації господарства. Економічним критерієм раціональності використання земельних ресурсів є економічна оцінка земель. До екологічних критеріїв

відносяться загальна біологічна продуктивність агрофітоценозів, частка відчужуваного біологічного продукту в усій сільськогосподарській продукції, вміст гумусу і мінеральних елементів у ґрунті, частка земель, що підпадають під вплив несприятливих екологічних процесів (дегуміфікацій, засолення, заболочування тощо).

Таким чином, агрогеосистеми являють собою територіально-природні і територіально-виробничі системи, що мають специфічні властивості і виконують єдину цільову функцію – отримання цілеспрямовано заданої кількості сільськогосподарської продукції. Досягнення цієї головної мети функціонування агрогеосистем можливе тільки на основі їхнього стійкого розвитку, раціоналізації використання природного агропотенціалу території.

Література

1. Горев Л.Н., Дорогунцов С.И., Хвесик М.А. Оптимизация экосред: В 3-х кн. – К.: Наукова думка, 1999. – 1658 с.
2. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України / Данилишин Б.М., Дорогунцов С.І., Коваль Я.В. та ін. – К.: ЗАТ “Нічлава”, 1999. – 715 с.
3. Жолкевський П.Ф. Проблеми комплексної оцінки природного агропотенціалу території //Матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Актуальні проблеми формування рента політики в сучасних умовах” / РВПС України НАН України. – К., 2007. – Ч. III. – С. 22–31.
4. Олійник Я.Б. Економіко-екологічні проблеми територіальної організації виробництва і природокористування / Під ред. П.П. Борщевського – К.: Лібра, 1996. – 208 с.

УДК 626.81:338.24

С.В. КОРНАТОВСЬКА

Міністерство охорони навколишнього природного середовища України

ЕКОНОМІКА ВОДОКОРИСТУВАННЯ НА ПРИКЛАДІ Р. СЛУЧ

Раціональне використання природних ресурсів, охорона довкілля, гарантування екологічної безпеки життєдіяльності населення є невід’ємною умовою стійкого економічного та соціального розвитку України.

В системі нових економічних відносин значення природно-ресурсного показника щорічно зростає [1, с. 7].

На сучасному рівні розвитку суспільства проблема оптимізації взаємодії галузей економіки, які використовують природні ресурси, набуває першочергового значення.

Серед компонентів навколишнього природного середовища особливе місце посідають водні ресурси [2, с. 7]. Вода – основа життя на планеті. Водні ресурси – це один із головних факторів розвитку і розміщення продуктивних